

Микола Зайцев (Острог)

ПИТАННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ПРАЦЯХ ОСТРОЗЬКИХ КНИЖНИКІВ

Досягнення сучасної етнографії дають усі підстави зробити беззастережний висновок, що кожен народ відрізняє себе від інших чітким протиставленням – ми такі, а вони інші; це можна виразити антиномією “ми – вони”.

Що є основою такого протиставлення?

Перше, що охоплює наша, певним чином вишколена, свідомість – це соціальні відмінності народів. Справді, народи відрізняються за своїми соціально-політичними характеристиками, але це лише форми, в яких відбувається поступ етносу на тому чи іншому етапі його генези. Вони можуть бути сталими протягом значних проміжків історичного часу, а можуть досить швидко та суттєво змінюватись, в той час як етнос залишається сам собою на значних проміжках історичного часу. Звичайно, та чи інша етнічна спільнота не одвічна та незмінна історична категорія, а організм, що розвивається. Так, українці XVII ст. і українці XX ст. в дечому відмінні, так як і французи часів Людовіка XIV і французи XX ст. Та попри всі ці відмінності залишається щось таке, що дає підстави говорити, що і в XVII ст. і в XX ст. на теренах Франції жили французи, а на теренах України – українці. Тобто історично змінюючись, етнос у той же час зберігає щось стале – таке, що зазнає меншого впливу безжалісного історичного часу, ніж соціально-політичні чинники. Висловлюючись гранично узагальнено, етнос є діалектичною єдністю сталості та мінливості.

Якщо в етнічному бутті в силу тих чи інших політичних, ідеологічних, природних та ін. причин почали домінувати чинники сталості, то такий етнос приречений на ізоляцію, а відтак, він втрачає здатність до динамічного поступу. Про нього можна сказати, що він є “етносом в собі”, але не для себе. Коли ж починає домінувати мінливість, то він досить швидко втра-

чає свою самість і зникає з історичної арени. Лише певна діалектична єдність сталості та мінливості робить етнос здатним, зберігаючи своє етнічне "МИ", до динамічного історичного поступу. Дає можливість бути не лише етносом "в собі" і "для себе", але й етносом для інших – народом, який поважають і з яким рахуються, тобто нацією.

Так що ж є основою протиставлення "ми – вони"?

Основою протиставлення слугують, перш за все, стереотипи поведінки, сукупність звичок, смаків, пріоритетність певних цінностей, тобто, більш узагальнено, певний спосіб буття у світі. Виходячи з того, що способом людського буття у світі є культура, робимо висновок: етнічні спільноти відрізняються одна від одної своєю культурою, яка і робить їх несхожими. Саме культура формує цілісність буття певної етнічної спільноти у світі. Але чи є ця цілісність самодостатньою, або іншими словами, чи може вона забезпечити поступ народу? Вона є самодостатньою тою мірою, якою "зберігає" етнос "у собі", але не є такою в плані етносу "для себе", а відтак і "для інших". На це вказує і множинність етнічних культур та наявність різних форм їх контактів. Слід зазначити, що жоден спосіб буття у світі, взятий сам по собі, не є самодостатнім; це може забезпечити лише їх певна сукупність, що формується в процесі різного плану взаємовідносин народів та їх культур. Саме в цьому процесі відбувається накопичення зразків поведінки в певному соціокультурному просторі, з одного боку, та усвідомлення своєї самості, свого "МИ", з другого. Саме в цьому процесі "накопичення" та "усвідомлення" формується феномен національних інтересів та "траєкторія" історичного поступу.

Важливим моментом цього процесу є аналітика усвідомлення народом своєї самості на різних етапах історичного ступу та в різних ситуаціях історичного буття. Саме аналітика усвідомлення самотності українського народу в працях острозьких книжників і є метою цієї статті.

Уважне знайомство з працями острозьких книжників виявляє той факт, що усвідомлення ними етнічного "МИ" відбувається не на соціально-психологічному рівні, а на рівні соціально-культурному та соціально-історичному і здійснюється в плані протидії польсько-католицькій експансії. Саме її можна вважати тим зовнішнім чинником, який став своєрід-

ним каталізатором як історичної самоідентифікації, так і пробудження національної самосвідомості.

Перш за все, – і це переважає у острозьких книжників, – чітко ставиться питання про релігійні відносини, що певною мірою відповідає часові, адже в тих умовах приналежність людини до тої чи іншої конфесії відігравала – в плані її ідентифікації – чи не визначальну роль. До того ж різке розмежування християнських церков на Західну і Східну мало в плані етнічного усвідомлення принципове значення.

Патріарх острозьких книжників Герасим Смотрицький, розкриваючи експансіоністські прагнення Ватикану, говорить: “Учителі римського костелу численні найбільше у ці часи, як із костельних казальниць словесно, так і письмом із друкарських верстатів удаються до вас, народи руські, з численними дійовими наслідками великою пильністю та потужним діянням (минаючи своїх, котрі відступили від їхнього костела, пізнавши в ньому щось непристойне), різним чином та способами, виносячи чесність, святоблівість, можливість та над усіма під небом зверхність римських пап і від них установленні закони, також і віри, а ваших грецьких патріархів і від них утриману віру та закон з вами заразом змішують із недовірством, глупством та відщепенством, явно топчуть ногами перед очима вашими і закликають вас до єдності” [6, 342]. Те, що Г. Смотрицький розглядає прагнення папи не як суто релігійну чи церковну справу, а як справу, що виходить за межі конфесійних стосунків та складає загрозу релігійній, а отже, і етнокультурній самості народу руського (українського) промовисто говорить вживане ним поняття, “народи руські”. Через це поняття розкривається нам його бачення самобутності народу руського (українського), єдність якого в умовах відсутності державності та зважаючи на час, скріплюється “своєю православною вѣре непорочное церкви” [5, 218]. А тому і віра для нього не просто релігійне явище, а віра і закон (порядок). І коли він говорить, що прагне “...вѣры ваше наострите, лацно бысте могли своїх покрепити...” [5, 218], то суть завдання виходить тут за релігійні межі. Виходячи із загального контексту праць Г. Смотрицького, можна підсумувати, що для нього етнічне “МИ” вже чітко протиставляється такому ж “ВОНИ”. Щоправда, це етнічне “МИ” ще повністю в релігійних шатах. Та й чи могло бути інакше?...Справа в тому, що в умовах, коли дух корпоративізму значною мірою визначав

життя тогочасного суспільства, самоідентифікація індивіда полягала перш за все в усвідомленні ним своєї приналежності до певного соціального стану (шляхта, священнослужителі, купці, ремісники, селяни), потім усвідомлювалась релігійна приналежність і лише після цього належність до етнічної спільноти – “народу руського” [2]. В умовах іноземного поневолення та зважаючи на особливості історичного етапу другий і третій моменти само ідентифікації зливались в єдине ціле і їх відмінність не завжди усвідомлювалась. Тому захист Г. Смотрицьким православ'я є захист етнічного “МИ” й передусім в духовній сфері. Досить цікавими в цьому плані є його слова “Повстанте, почувітеся и поднесъте очи душ ваших... от единое матере вашеє невсъты непорочної, царя небесного роженые братя и сестры. О чем она, яком ти ваша, болезно вас породивши... .надъялася и с ними, и с вами вѣчно царствовать певна была.

Тепер вмьсто надъи, радости и потъхи, жалостно нарекает и многослезно плачет: единых, же от нее отступають, других, же о тоє не дбають” [5, 217]. І хоч безпосередньо в тексті думка подана в релігійних шатах, в них промовисто звучить етнічне “МИ”, персоніфіковане в образі православної церкви. Використаний тут прийом народних голосінь ще з більшим патріотичним пафосом зазвучить в знаменитому творі його сина Мелетія Смотрицького “Тренос”. Але тут чуємо уже не просто болісні роздуми православної церкви, а плач матері-церкви, і важко відсторонитись від думки, що не церква, а сама Україна крізь сльози звертається до своїх невдячних дітей. Дві згадані нами книги батька і сина розділяє більше двадцяти років, але форми вияву етнічної самосвідомості в них суттєво не відрізняються.

Аналогічний підхід до усвідомлення своєї етнічної самості зустрічаємо і у Христофора Філарета та Клірика Острозького. Останній, зокрема, прямо говорить, що народ віри східної нічим не гірший від інших, а т ому не має “малодушествовати”, а натомість – відстоювати свої інтереси [1, 283]. Ще одним чинником етнічної самосвідомості, який вивертах увагу у працях острозьких книжників, є історична пам'ять. Ця форма соціальної рефлексії належить до однієї з найвищих цінностей етносу. Через неї етнос починає пов'язувати себе з історією, тобто історично себе ідентифікувати, само обґрунтовуючи своє історичне право самому вершити свою долю на своїй “руській землі”. В силу визначених вже причин історична ідентифікація

відбувалася переважно, знову ж таки, в релігійних шатах.

Історична пам'ять у працях острозьких книжників перш за все виявляється через вживання ними поняття “народе рускіє, яке є не просто узагальненим етнічним поняттям щодо українців тої доби, але й усвідомленням своєї спадковості від часів Русі. Роблячи закид тим, хто зрікся віри своєї православної, Герасим Смотрицький запитує: “...про што на предки свои не памятаете, о которых полн увесь поднебесный свѣт великое славы и дивное справи, же и небеса проникла, и пред престол божій ставала” [5, 216]. Згадує він і “великого Володимира, преславного и многочудно крестившаго землю рускую...” [5, 213], як непересічну особу в історії свого народу. Історичні екскурси, до яких вдаються острозькі книжники, чи то у формі народних голосінь, як то має місце в “Треносі” М. Смотрицького [7, 553], чи то у формі посилок на давно минулі події, як у Г. Смотрицького [5, 213, 216] чи Дем'яна Наливайка (“Пам'ятайте, що ви з князів руських Острозьких вийшли” [3, 528]), нагадують про родовід українського народу.

Цікавим є також посилання на біблійну історію та цитування її персонажів у зв'язку з перебігом подій української історії. Вже стало звичним шукати пояснення цьому в традиціях та канонах тогочасної літератури, тим більше, що питання, які порушувались тогочасним письменством, стосувались тією чи іншою мірою справ релігії та церкви. Все це так і заперечувати тут щось – марна справа. Але чи достатньо таких пояснень? З точки зору суто літературного процесу – так. Але якщо підійти до цього з позиції соціокультурних, світоглядних, а проблема етнічної свідомості є саме тією проблемою, то таке пояснення нічого особливого не дає. Сутність такого прийому далеко глибша, ніж просто данина певним тогочасним літературним нормам. Справа в тому, що цей прийом, усвідомлено чи ні, здійснював зіставлення власної історії з біблійною, тобто світовою і означав своєрідні пошуки місця свого етнічного “МИ” в контексті світового перебігу подій. Показовим в цьому плані є уривок з першої передмови до Острозької Біблії 1581 р. Г. Смотрицького, де він ставить цю подію в певне відношення до двох важливих точок християнської історії: “созданія мира 7089” та “воплощенія же от Духа свята и Марія дѣвы вочеловѣченія Христа Спаса нашего...” [4, 201], чим підносить її до рівня події світового значення. Світоглядний смисл таких прийомів поля-

гав у виході в сферу трансцендентного, в сферу над етнічних, загальнолюдських цінностей, в результаті чого формується розуміння не лише своєї винятковості, але й загально людськості. Виникнення такої форми ідентифікації, як співвідношення себе з абсолютом, суттєво змінює протиставлення "ми – вони". На місце "голоного заперечення" постає усвідомлення самоцінності кожного народу, його права бути самим собою і грати свою партію в загальнолюдському оркестрі. Згадані літературні прийоми свідчать, що в поле національної свідомості потрапило над етнічне, а отже, відбувається процес усвідомлення себе не на побутово-психологічному рівні (ми кращі, а вони гірші), а з позицій загальнолюдських абсолютів, з позицій вічності. Свідченням того, що острозькі книжники, виходили на зазначений рівень етнічної свідомості, може слугувати і той факт, що в їх працях ми не зустрічаємо звинувачень поляків у схизмі, чи заперечення культурних можливостей польської мови, як то мало місце у П. Скарги, стосовно руської.

Все зазначене свідчить про наявність у острозьких книжників досить зрілих елементів історичної свідомості як важливого складника етнічної свідомості. Разом з тим було і усвідомлення того факту, що існування народу далі можливе в спадковій пам'яті своєї минувшини, через яку він отримує зміст і спосіб життя та мислення. Бо свідомості, а тим більше самосвідомості немає без відчуття часу, відчуття його плинності. Саме на тлі плинності історичних подій і, перш за все, власної історії, – народ сприймає себе як сталу величину.

Література

1. Клірик Острозький . Історія о листрикійском, то есть о разбойническом Ферарском, або Флоренском синодѣ, вкороць правдиве списаная // Українська література XIV – XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988.
2. Кралюк П.М. Українська нація: третя спроба формації // Дзвін. – 1992. – № 7 -8.
3. Наливайко Дем'ян. Лемент дому княжат Острозьких над зайшлим з цього світу найяснішим княжичем Олександром Костянтиновичем, княжичем Острозьким, воєводою Волинським. // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та епохи Бароко (кінець XVI – XVIII століття). – К.: Аконіт, 2006.
4. Смотрицький Г. Перша передмова до Острозької біблії 1581 р. //

Українська література XIV – XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988.

5. Смотрицький Г. Ключ царства небесного // Українська література XIV – XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988.

6. Смотрицький Г. До народів руських коротка, але пильна передмовка з нагадуванням і молінням старатливим // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та епохи Бароко (кінець XVI – XVIII століття). – К.: Аконіт, 2006.

7. Смотрицький М. Тренос // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епохи Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та епохи Бароко (кінець XVI – XVIII століття). – К.: Аконіт, 2006.